

Ruwirtu Chuqi Kanki, Kristina Kiswirt Qhispi.
Aymaranakan sarantayirinaka: Uraq ayllunak
ch'axwa. Laphi: Jaqin sartawipa 2. Qillqañ uta:
Jaqin sarnaqäwi. Uñantañ thakhi: UNIH-PAKAXA.
Chikiyäwu, Qullasuyu Wuliwya: 2010.

Ruwirtu Chuqi Kanki, Kristina Kiswirt Qhisimpix suxta jilir mallku purirantinakan sarnaqawinaka uñachayapxistu. Jupanakax wäli sartasipxatayn Bolivia Qullasuyu mark apnaqirinakamp ch'axwañataki, chikat pä tunk siklu qalltki ukha. Jupanakax Liwurtu Nina Qhispi, Phawstinu, Marsilinu Llanki, Purusinsyu Qallisaya, Pharansisku Tanqara, ukanakataynawa. Ukhamaraki Santos Marka T'ulasa. Chuqimp Kiswirtimpix Bolivia Qullasuyu markan thakhipx wali uñt'apxi. Janir 1952n Riwuluayun purinkän ukapachaxa, uka jilir mallkunakax jaqinakan arsuwip parlapxatayna. Ukhamaraki uraqtuqita, ukhamaraki jiwax pachp apnaqasiñtuqita. Uka jilir mallkunakax wali kusa apnaqasipxatayna. Ukhamarak pachamama, achachilanaka wayt'añtuqita, sum amuyapxatayna Jupanakax kunjämas mä jilir mallku jaqinakamp qamañapa, uka wali yatipxatayna. Yaqhipanakax purirantin sutipa uñt'apxataynawa. "Kamachiwi churapxatayna, jurisial Ijislatiwu ijikutiwtuqina Wuliwya Qullasuyu markat arsuñatsaki (2010:22)." Mayninakasti kasikjam uñt'atapxataynawa. "Yaqhipanakasti amawt'jamaw sayt'apxarakitayna" (Chuqi 2010:297).

Chuqimp Kiswirtimpix punku sirwiñtuqit uñacht'ayapxi. Kunjäms kurijituras suphriyatayna. Jiwax jaqirus parukyanakan takxatapxatayna, taqi ukanaka. Chuqimp Kiswirtimpix kunjämas antiguo poderantinakan jach'a amuyt'awinakapax ukxat qillqt'apxi. Ukapachax educaciön indigenaw utjxatayna.

Kapitul qalltanxa, Ilwurtu Qhispit parlapxi. Jupax Aymar thakhinx, wali jach'a sarnaqiritanawa. Ukat Taraqtuqinx, militaranakaw jiwax jaqir t'aqhisipayxatayna. Nina Qhispi 1922-1934n sarnaqätayna. Jupax aymar sarnaqirinan kunkanchayatänwa. Ukatsti, mayni Wuliwya Qullasuyunkiririnakampisti kusrak sarantatayna. Ukham thakhi jark'aqasiñataki, ikswinkulasyun liyi kumuniraranakataki uñstawayapxatayna. Uka liyxa, ayllu markanakar chhaqtayañatakiw sayt'ayatayna. Nina Qhispi janiw ukarukix sayt'awaykataynati. Qillqasiña, ullasiñtuqita wali jiwax jaqin yatifiñap munatayna. Pata markanakan iskuyla intijinalaw qalltxatayna. Ukhamarus Qullasuyu culturalaw Chukiyaw marka taysin uñstawayxatayna. Ukhamarus walja mallkunakamp chikaw sarnaqataynaxa, ukhamarak Arturo Pusnaskimpisa. Pusnaskix Tiwanaxat yatxatañ qalltawayänxa 1900 marana. Nina Qhispi wali jiwax jilatanakaru amuyayiritayna. Aka liwrux kunjäms Nina Qhispi karsil manqhan kunayman k'ari juchanchata t'aqhisitayna, ukxat parlistu.

Payir capitulunxa, qillqirinakax Marsilunu, Phawstinu Llanki jilatanakata amuyayarakistu. Jupanakax awki yuqäpaxataynawa. Jupanaka tunka payan Jesus ti machaq ayllutpachat sayt'apxatayna. Uka awkimp yuqampix 1919-1921 pä maraw sarayapxatayna. Llankinakax uraqinak apaqasxapxatayn ukapachaxa, ukatx awturiraranakaruw sarapxatayna. Aymaranakax kunayman jisk'achataw uñsipxatayna. Ukata, uka ch'axwatuqin pulisiyaw mayni jilar katutayna. Katusin manq'at umat jiwayatayna. Ukat aymaranakax sartasipxatayna, wali ch'axwafian uñjasipxatayna. Kimsa waranq aymaraw ukham sartasitat juchan uñjasipxatayna. Ukatxa, walja jaqiruw katuratayna. Phawstinu, Marsilinu, jupanakarux walja mara karsilar sit'antatayna. Ukhamaraki, uraqips uywanakamps aparatayna. Ukhamarus phamillanakapas arkiririnakapas jisk'achataw uñjasipxatayna.

Kimsir kapitulunxa, Pururinsyu Qallisayat parlaraki. Jupax Waqi Tiwanaku (La Paz) Purirantitaynawa. Qallisayaxa, janiw axsaririkataynati. Jupax jach'a asintan tuyñunakampiw katxatasitayna. Ukhamasinx, Winiriku Wuytya jach'a asintanimpw ch'axwatayna. Wuytyax Waqita Tiwanak ayllunakat uraq apaqataynaxa. Wutyax k'arisiin takimpi ch'akhumpw jaqitx uraq apaqataynaxa. Wutyax pulisiyampw sarnaqataynaxa. Ukhamanakat Qallisayax sinti llakitaw tukusiwayxatayna. Chuqimp Kiswirtimpw kawkir asinta jiwax jan jaqinakas wali ch'amañchapxatayn Wuliwy Qullasuyunxa, uka uñachayapxi.

Ukatxa Chuqimp Kiswirtimpw Pharansisku Tanqarat qillqt'aparaki. Tanqarax ukhamarakiw mallku purirantitayna. Jupax ukhamarakiw sayt'atayna. Qalaqtunkirirnakaw juparux sayt'ayapxatayna. Qullasuyu

Wuliwya apnaqirinakar saykatañataki. Qalaqut marka kurijituraw papil Tanqarar katuyañatak apsunitayna. Jaqiruw p'iqi muyuyi sas k'arisisina. Tanqarax wali suma qhana amuyuniñw jaqi kankañapampix sapxiw. Jupax yupaychañtuqit llakina. Ukhamarak jupax janiw impuchtu tirituryal apsuñ munkataynati. Ukat jupax wali ayllunkirinakampis jiwaw jaqinakampis suman sarnaqataynaxa.

Ukharux phisqa kapitulunxa, Santos Marka T'ula, jupxat arst'ani. Marka T'ulax wali jach'a aymaran uñt'ataw sarayiritayna. Ukhamrus jupax muxsa arunitaynawa. Marka T'ulax wali ch'aman mallku, jilaqata t'alla puriranti tama sayt'atayna. Jupax yaqha jilata sarayirinakampiw apnaqawayatayna. Marka T'ulax mirq'i titulunak yawsatapan sasinaw jupax sarnaqataynaxa. Uka titulunakax wali nayrapach uraqpachat apnaqataynaxa. Chuqimp Kiswirtimpix, kunjãmas ayllunaka, markanaka, siwirar jaqinaka mayacht'asixpi, sarayasixpi, ukanak uñachayapxi. Ukhamarak liyi kamach thakhi, uñarapxaraki. Ukharux Marka T'ulax qillqatanakap apst'ataynaxa. Ukhamarus jupax wali ch'ikhitaynwa. Taqikunat amuyt'iritaynaxa.

Qhipa kapitulunxa, Chuqimp Kiswirtimp qillqt'irinakaxa aymar warmxat arst'apxaraki. Mallku puriran warminakapata parlt'apxaraki. Ukanax, Manuyla Warachi kullakat arst'apxi. Jupax Marka T'ulan warmipataynawa. Qillqt'irinakax yaqha sarayirinakampita, janir 1952an Riwlusyunakanax, ukxat uñxatt'apxarakitayna. Ukat uñart'apxaraitaynaw khitinakas mayu phaxsin 1945 jach'a kunkrisun utt'asipxatayna, ukanaxata.

Chuqimpin Kiswirtimpin qillqt'atanakapax wali kusapuniw, Ruwirtu Chuqiw aymaranakan uñir tama qalltawayi. Juparurakiw Wuliwya Qullasuyu isturya akarimya taypin katuqt'awayapxi. Ukharux janiw walja aymar warmix qillqt'at uñstaypkit Kristina Kiswirtjamaxa. Uka qillqatxa uñachayiw mä tukumintu, wali suma qhapaq istuya movimientos sociales janir 1952 riwlusyunakanaxa, ukhata. Chuqimp Kiswirtimpix mallku apuriraranakax wali ch'amampiw apnaqasipxatayna aruskipasipxatayna. Qillqt'asin papilanaks uñstaypaxatayna, yatichapxatayna. Kunjãms apurirar mallkunakax taqini sayt'asina, ukanaka. Puriranti, mallkunakan thakhipax janiw ukhamakikataynati. Thakhipas kamachawipas layrapachat utjatasya. Aymaranakax wali q'ipi isturyaniw jararasiftuqita.

Chuqimpin Kiswirtimpin qillqt'atanakapx wali taqi chuyma katuqañaspawa. Jiwas Wuliwya Qullasuyun jakirinakax thakhisa

yatiñaspawa. Ukhamarus pachpankir Awi Ayalanxa, pä tunk siklunxa, kunjäms sarnaqapxtan, uka.

Waskar Ari-Chachaki
University of Nebraska—Lincoln

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-Noncommercial-No Derivative Works 3.0 United States License](#).

This journal is published by the [University Library System](#) of the [University of Pittsburgh](#) as part of its [D-Scribe Digital Publishing Program](#), and is cosponsored by the [University of Pittsburgh Press](#).